

تفرجگاه شهری و تحقق حیات مدنی

بازشناسی نقش فضای عمومی خیابان دربند در ساختار بخشی به حیات مدنی

سید عبدالهادی دانشپور / دکتری طراحی شهری، استادیار گروه شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران Daneshpour@iust.ac.ir

Msd.elahi@gmail.com

مسعود الهی / کارشناس ارشد طراحی شهری

از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بسیاری از طراحان شهری به نقش انکارناپذیر فضاهای باز عمومی به‌عنوان یکی از اجزای عملکردی یک محیط شهری سالم اشاره دارند. فضاهای باز عمومی به‌واسطه رخ دادن تعاملات اجتماعی قوی، می‌تواند حس تعلق افراد به مکان را افزایش داده و باعث بهبود شاخص‌های سلامت در جامعه از طریق تماس مردم با محیط باشد.

فضای باز عمومی، مفهومی مجرد است که توسط شهرسازان و معماران منظر مورد استفاده قرار می‌گیرد. مفهوم فضای باز عمومی را می‌توان در حوزه اشتراک میان فضاهای باز^۱ و فضاهای عمومی^۲ مورد شناسایی قرار داد. "فضاهای باز عمومی، به فضاهای بیرونی اطلاق می‌شود که فرصتهایی در ارتباط با تفریح، تفرج در فضای طبیعی، حوزه‌هایی جهت اتفاقات ویژه و مجالی برای فراغت از شهر را برای تنفس ایجاد می‌کند" (Carmona et al, 2003: 188).

انواع فضاهای باز عمومی

در دسته‌بندی کلی، فضاهای باز عمومی به دو دسته «فضاهای باز خطی» (کریدوری) و «فضاهای باز عمومی پهنه‌ای» تقسیم می‌شود. مطابق با تعریف، فضاهای باز عمومی می‌تواند شامل گستره وسیعی از فضاها از مانند رود-دره‌ها، کریدورهای سبز طبیعی (رهباغ‌ها)، پارک‌های جنگلی، نواحی طبیعی حفاظت‌شده، آبگیرها و ... باشد.

کارکرد و آینده فضاهای باز عمومی باکیفیت در شهر

تحقیقات انجام‌شده توسط کمیسیون معماری و محیط مصنوع^۴ (۲۰۰۲) در مورد کارکرد فضاهای شهری واجد کیفیت مطلوب، هفت محور کلی را معرفی می‌کند:

- افزایش ارزش اقتصادی و جذب سرمایه
  - تقویت کارکرد اجتماعی فضاهای شهری
  - تأثیر بر سلامت جسمی و روانی افراد
  - تشویق حرکت پیاده در فضا
  - فایده‌رساندن به کودکان و جوانان
  - کاهش جرم خیزی
  - حفظ تنوع گونه‌های زیستی و طبیعت (CABE, 2002: 6-30).
- در سالیان اخیر، حرفه‌مندان شهرسازی جهان در نگاه به آینده فضاهای باز عمومی، بر پاره‌ای از روش‌های برگرفته از رهیافت‌های اکولوژیکی متمرکز شده‌اند و بر لزوم یکپارچه‌دیدن فضاهای باز و ایجاد سامانه‌ای به هم پیوسته از فضاهای باز عمومی در شهرها اصرار می‌ورزند. اندیشمندان این نگرش معتقدند که سامانه فضاهای باز عمومی است که شهر را شکل می‌دهد (Thompson, 2002).

فضاهای باز عمومی تهران

با توجه به تعریف ارائه شده از فضاهای باز عمومی به‌عنوان «فضایی

امروزه رشد و گسترش فضاهای باز عمومی در لبه‌های شهر به عنوان فرصتی برای پیوند میان

محیط طبیعی و محیط مصنوع در کانون توجه حرفه‌مندان شهرسازی در شهرهای مختلف جهان قرار دارد. هدف اصلی شهرسازان در پرداختن به این موضوع، ساختاربخشی لبه‌های شهری و استفاده از فضاهای باز عمومی در قالب پهنه‌های تفرجگاهی است که توجه همزمان به حفاظت از زیست بوم و ایجاد بستری فراغتی به منظور افزایش تعاملات اجتماعی و تقویت حیات مدنی را مد نظر دارد.

نگاهی به جغرافیای تهران نشان می‌دهد که رود-دره‌های هفت‌گانه شهر به عنوان کریدورهای طبیعی امتداد یافته از دل کوه‌های البرز به درون بافت شمالی، پدیدآورنده فرصت‌های ارزشمندی هستند که علی‌رغم تأکید مسئولین به ایجاد فضاهای سبز شهری و افزایش سرانه فضای سبز، کمتر مورد توجه واقع شده‌اند.

این مقاله به بیان مفهوم فضاهای باز عمومی پرداخته و با معرفی دوگونه اصلی فضاهای باز عمومی پهنه‌ای و فضاهای باز عمومی خطی بر گونه دوم این نوع فضا متمرکز شده است. در ادامه، خیابان دربند-حد فاصل میدان دربند تا میدان سرریند-واقع در رود-دره دربند منطقه یک تهران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فضاهای باز عمومی خطی مورد استفاده شهروندان تهرانی معرفی می‌شود. سپس مسائل و مشکلات اصلی پیش‌رو در تقویت این پهنه تفرجگاهی بررسی شده که در نهایت دو عامل «تناقضات درون‌اسنادی» و «تناقضات میان‌اسنادی» به‌عنوان عوامل اساسی پاسخ‌ده‌نبودن این طرح‌ها به نیاز استفاده‌کنندگان این خیابان و عدم توفیق حرفه‌مندان در تقویت تعاملات اجتماعی و حیات مدنی در آن شناسایی شده است.

واژگان کلیدی: فضاهای باز عمومی، لبه‌های تفرجگاهی، حیات مدنی، شهر تهران، خیابان دربند.

مفهوم فضای باز عمومی^۱

فضای شهری مفهومی عام و گسترده است که جنبه‌های مختلف فضا را شامل می‌شود. در میان فضاهای شهری، فضاهای باز عمومی

دید مدل سازی شده به خیابان دربند

- عدم توجه به سامانه حمل و نقل عمومی و کمبود پارکینگ در محدوده.
- وجود جداره صلب در ضلع شمالی کاخ سعدآباد و عدم امکان ادامه حرکت پیاده در حاشیه رودخانه دربند به سمت پل تجریش.
- وجود کاربری‌های رها شده بزرگ مقیاس (هتل دربند) در لبه غربی خیابان دربند.

جایگاه خیابان دربند در طرح‌های فرادست

از مهم‌ترین اسناد موضوعی و موضعی تهیه شده تأثیرگذار بر خیابان دربند می‌توان به طرح کوهساران و مصوبه کوهساران شمالی، طرح ساماندهی محله باغ شاطر دربند، طرح جامع تهران با رویکرد ساختاری راهبردی مصوب سال ۸۶ و الگوی توسعه منطقه یک شهر تهران به عنوان آخرین سند هدایت تهیه شده اشاره داشت. الگوی توسعه منطقه یک شهر تهران همزمان با مطالعات طرح جامع توسط مهندسی مشاور بافت‌شهر به کارفرمایی نهاد برنامه‌ریزی و توسعه شهر تهران تهیه شد. ساختار کلی این طرح مشتمل بر دو بخش شناخت وضع موجود، امکانات و محدودیت‌ها و تدوین چشم‌انداز آتی و ارائه الگوی توسعه منطقه است. جدول ذیل به بررسی نتایج کاربردی تصمیمات طرح‌های فرادست در ارتباط با مشکلات پیش‌رو در تقویت پهنه تفرجگاهی دربند و فضای باز عمومی خیابان دربند به ترتیب تقدم و تأخر زمانی تهیه طرح‌ها پرداخته است.

بیرونی با قابلیت دسترسی عمومی و ایجادکننده فرصت در جهت تفریح و تفرج در فضاهای طبیعی»، می‌توان به فضاهای باز عمومی تهران اشاره کرد:

- **فضاهای باز عمومی خطی**: شامل رود- دره‌های دارآباد، جمشیدیه، دربند، ولنجک، درکه، فرحزاد و ...
- **فضاهای باز عمومی پهنه‌ای**: شامل پارک‌های جنگلی لویزان، سرخه‌حصار، نصر، پردیسان، چیتگر، طالقانی، پارک جمشیدیه، کاخ موزه سعدآباد و ...

خیابان دربند تهران

خیابان دربند در بخش شمالی شهر تهران، در ناحیه ۳ منطقه یک شهر تهران واقع شده است. این خیابان با طول زیاد و پیچ و خم‌های فراوان، میدان قدس تجریش را به میدان سربند (بخش ابتدایی پهنه تفرجگاهی دربند) وصل می‌کند. این خیابان در طول مسیر ویژگی‌های فعالیتی متفاوتی را پذیرا شده است. نوشتار حاضر، محدوده عملکردی فضای باز تفریحی این خیابان، حدفاصل میدان دربند تا میدان سربند را مورد مطالعه قرار داده است.

با توجه به تقسیمات محدوده شهری تهران، حوزه فراگیر تأثیرگذار بر خیابان دربند را می‌توان محدوده تجریش و در مرحله بعد منطقه یک شهرداری تهران دانست. منطقه یک در شمال شهر تهران و در دامنه البرز واقع است. وسعت حدودی این منطقه ۷۷/۵ کیلومتر مربع و شامل ۶ ناحیه است. مرز شمالی این منطقه ارتفاعات ۱۸۰۰ متر (مرز محدوده ۲۵ساله تهران)، مرز شرقی آن امتداد خیابان ۳۰ اردیبهشت، مرز جنوبی آن بزرگراه چمران، مدرس و صدر و مرز غربی آن خیابان اوین است.

خیابان دربند تهران در وضعیت کنونی آمیزه‌ای از کاربری‌های سکونتی، تجاری، اداری و خدمات گردشگری است. گروه‌های عمده استفاده‌کننده از این فضا شامل ساکنین حاشیه آن (شامل ساکنین محلات کنارمحله، آسیاب گیلاسی، دره عبدا... و سربند)، گردشگران (کوهنوردان حرفه‌ای، گردشگران تفریحی)، مغازه‌داران و ساکنین مسیر رود- دره دربند بالاتر از میدان سربند تا بخش منتهی به پس‌قلعه در شمال مسیر رود دره دربند است.

مشکلات موجود در توسعه گردشگری خیابان دربند

- عدم تعریف مشخص حریم و ضوابط محدودکننده ساخت و ساز در محدوده
- گسترش ساخت و ساز در ارتفاعات ۱۸۰۰ متر و تخریب منابع طبیعی
- کمبود فعالیت‌های ارائه‌دهنده خدمات به گردشگران در جداره همکف خیابان دربند در طول مسیر و استقرار فعالیت‌های سکونتی و نظامی ناسازگار با توسعه امر گردشگری در محدوده
- تخریب گسترده باغات و ایجاد ساختمان‌های بلندمرتبه بدون توجه به توپوگرافی زمین در لبه خیابان دربند که موجب جداره‌های صلب و مسدود شدن گستره دید درون خیابان به حوزه پیرامون شده است
- عدم توجه به بحث پیاده‌مداری، عرض نامناسب و کیفیت پایین پیاده‌روها

تبیین نتایج کاربردی طرح‌های بالادست بر مشکلات موجود در خیابان دربند تهران

نتایج کاربردی مورد استفاده		دبداگاه سند	نوع سند	
نقاط ضعف	نقاط قوت			
<p>تعریف پل تجریش به عنوان نقطه ابتدایی محدوده رود دره دربند در مطالعات حوزه نفوذ و از قلم افتادن محدوده میدان سربند تا پل تجریش رودخانه دربند شامل خیابان دربند و محدوده کاخ موزه سعدآباد</p>	<ul style="list-style-type: none"> کنترل و نظارت ساخت و ساز در محدوده درون شهری کوهسار شمالی تدقیق مرز شمالی تهران به وسیله عوامل لبه‌ای خوانا با ایجاد کمربند سبز به عنوان واسط طبیعت و محیط مصنوع در ارتفاعات ۱۸۰۰ متر ایجاد عرصه تفرجگاهی و تحدید کاربری مسکونی در پهنه درون شهری کوهساران شمالی ایجاد پیاده‌راه طولی در حاشیه رود-دره دربند و ایجاد دسترسی به محدوده‌های شرقی و غربی و ایجاد پیوند فضایی 	<ul style="list-style-type: none"> منظور داشتن کیفیت محیط زیست دامنه‌های البرز تأکید بر نقش رود-دره‌های البرز در تعریف هویت شهر تهران ایجاد پهنه گردشگری در حوزه درون شهری کوهساران شمالی 	<p>سند مکمل از گونه اسناد هدایت سیاست محور</p>	طرح کوهساران و مصوبه کوهساران شمالی
<p>عدم توجه به حمل و نقل عمومی در مطالعات ترافیکی</p> <p>بازنگری در پروفیل خیابان دربند (حذف فاصل میدان دربند تا میدان سربند) به منظور تسهیل حرکت سواره و عدم توجه به قابلیت‌های پیاده‌مداری این محور</p> <p>پیشنهاد اختصاص فضای سبز باغات واقع در لبه شرقی خیابان دربند به توسعه ساخت و ساز مسکونی و عدم توجه به استقرار خدمات مورد نیاز گردشگران</p> <p>عدم توجه به خط ارتفاعی ۱۸۰۰ متر در طرح پیشنهادی</p> <p>عدم توجه به آثار ارزشمند خاطره‌ای به جای مانده در لبه خیابان دربند و حریم‌های درجه یک و درجه دو کاخ- موزه سعدآباد در طرح پیشنهادی</p>	<ul style="list-style-type: none"> لزوم حفظ ساختار طبیعی منطقه در پیشنهادات آتی برای شبکه دسترسی‌ها در محدوده خیابان دربند لزوم توجه به شیب زیاد و خطرات مجاورت با گسل در طرح پیشنهادی برای محدوده پیشنهاد احداث پارکینگ طبقاتی در مجاورت باغ ملک در مجاورت میدان دربند توجه به امکان نفوذ حرکت پیاده از جداره شرقی خیابان دربند به بافت امکان استفاده از اراضی باغ ملک به عنوان فضای سبز عمومی در منطقه 	<ul style="list-style-type: none"> ارتقای کیفیت فضایی محدوده محله باغ شاطر دربند برای پاسخگویی به نیازهای شهروندان این محدوده لزوم خارج نمودن محله باغ شاطر از حالت بن‌بست موجود 	<p>سند مکمل از نوع اسناد هدایت مکان محور</p>	طرح ساماندهی محله باغ شاطر دربند
<p>عدم توجه به اهداف و راهبردهای اولیه ارائه شده توسط طرح جامع در خصوص اهمیت محدوده کوهساران شمالی و در نهایت پیشنهاد پهنه مسکونی ویژه (R۲۱) برای بخش عمده‌ای از لبه شرقی و غربی خیابان دربند در حد فاصل میدان دربند و سربند</p> <p>عدم توجه به خط ارتفاعی ۱۸۰۰ متر در طرح سازمان فضایی و پهنه‌بندی پیشنهادی</p>	<ul style="list-style-type: none"> شناسایی خیابان دربند در پهنه درون شهری کوهسار شمالی حفاظت و ساماندهی کوهساران شمالی با ایجاد کمربند سبز و تجهیز رودخانه‌ها ساماندهی کالبد شهر تهران با تکیه بر ساختار طبیعی و و بسترهای زیست محیطی رود- دره‌ها ارجحیت منافع عمومی بر منافع خصوصی و اولویت به تقویت فضاهای عمومی در ساماندهی شهر لزوم تبعیت از پیشنهادات ارائه شده در اسناد مکمل تهیه شده برای محدوده کوهساران شمالی 	<ul style="list-style-type: none"> تعریف شهر تهران به عنوان شهری جهانی در چشم‌انداز با عملکردهای ملی و جهانی تبیین سازمان فضایی شهر تهران بر اساس خوانایی پهنه‌بندی با توجه به عوامل ساختار طبیعی، تاریخی، فعالیت و حرکت در شهر و مجموعه شهری تهران 	<p>سند هدایت تهیه شده برای شهر</p>	طرح راهبردی- ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع-۸۶)

<p>■ عدم بازنگری در پهنه‌بندی ارائه‌شده توسط طرح جامع برای خیابان دربند و پیشنهاد مجدد پهنه مسکونی ویژه (R۲۱) برای بخش عمده‌ای از لبه شرقی و غربی خیابان دربند در حد فاصل میدان دربند و سربند</p> <p>■ عدم توجه به ارتفاعات ۱۸۰۰، حریم گسل زلزله و شبکه برق در پهنه‌بندی</p> <p>■ عدم انعکاس حریم گردشگری گستره کوهسار شمالی در محدوده درون شهری منطقه یک؛ از جمله خیابان دربند حد فاصل میدان دربند و سربند</p> <p>■ دیده نشدن روابط متقابل پهنه‌های پیشنهادی از قبیل رابطه عناصر ارزشمند تاریخی و بافت همجوار</p> <p>■ در مطالعات طرح خیابان دربند به عنوان خیابان جمع و پخش‌کننده پیشنهاد شده است؛ اما در نقشه پیشنهادی ترافیک این معبر در رده شریانی درجه ۲ قرار دارد.</p>	<p>■ شناسایی رود-دره‌ها و ارتفاعات ۱۸۰۰ متر، تله‌سی‌یژ دربند به عنوان کانون‌ها و محورهای گردشگری در ساختار کالبدی اصلی از منطقه با عملکرد محلی، منطقه‌ای و شهری</p> <p>■ دسته‌بندی رود-دره‌ها در قالب فضاهای سبز، باز و گردشگری در پهنه‌بندی</p> <p>■ اشاره به عدم بهره‌برداری صحیح از رود-دره‌های منطقه و فاقد حریم بودن آنها</p> <p>■ وجود ۲۲ درصد فضای سبز و سهم اندک ۳ درصدی فضاهای سبز عمومی</p> <p>■ اشاره به کاربری‌های ناسازگار نظامی در منطقه و لزوم خروج این کاربری‌ها</p> <p>■ لزوم تثبیت جمعیت منطقه و محدود نمودن ساخت‌وساز مسکونی و توقف برج‌سازی</p> <p>■ ارائه ضوابط ویژه برای پهنه‌های مسکونی پایکوهی، رود-دره‌ها و ارتفاعات ۱۸۰۰ متر</p> <p>■ معرفی طرح‌های موضوعی و موضعی برای محدوده دربند جهت ساماندهی حوزه رودخانه و ساماندهی جداره و ارائه شناسنامه تهیه طرح</p>	<p>■ تثبیت شخصیت وحدت‌یافته منطقه یک شمیران، در قالب پهنه گردشگری، تفرجگاهی شهر تهران به عنوان چشم‌انداز منطقه</p> <p>■ افزایش جذب گردشگران برای استفاده از تفرجگاه‌های طبیعی</p> <p>■ ارتقای هویت‌های تاریخی و طبیعی</p> <p>■ افزایش فضاهای خدماتی برای رفاه، سلامت و بهداشت عمومی ساکنین</p> <p>■ افزایش توان کالبدی عناصر منطقه در برابر سوانح</p>	<p>سند هدایت تهیه شده برای یک منطقه شهری</p>
---	---	---	--

جمع‌بندی

بررسی‌های صورت‌گرفته در خصوص اسناد بالادست و دیدگاه‌های مطرح شده در این اسناد در رابطه با محدوده خیابان دربند واقع در حاشیه رودخانه دربند نشان‌دهنده وجود دو دسته تناقضات شامل تناقضات درونی (در درون سند) و یا تناقضات بیرونی (میان اسناد بالادست تهیه شده) است. از تناقض‌های درون‌اسنادی می‌توان به سازگار نبودن محصول نهایی ارائه شده توسط سند هدایت طراحی با سنجش‌های اولیه، اهداف و چشم‌اندازهای پیشنهادی آن سند اشاره داشت. به عنوان مثال در طرح‌های جامع و الگوی توسعه منطقه یک علی‌رغم اینکه در مطالعات شناختی، محدوده رود-دره‌ها به عنوان فرصتی برای گسترش پهنه تفرجگاهی شناسایی شده، اما پهنه‌بندی نهایی نشان‌دهنده غفلت تهیه‌کنندگان طرح از این موضوع و اختصاص بخش عمده‌ای از حاشیه خیابان دربند به پهنه سکونت است. از تناقضات بیرونی می‌توان به عدم پیروی پیشنهادات اسناد مکمل طراحی شهری از چشم‌اندازها و اهداف تبیین‌شده مصوب در اسناد بالادست اشاره داشت. به عنوان مثال بیانیه کوهساران به طور مشخص بر تحدید کاربری‌های مسکونی در حوزه درون‌شهری کوهساران شمالی تأکید دارد درحالی‌که در سند مکمل طرح ساماندهی محله باغ‌شاطر دربند، پیشنهاد نهایی طرح، شامل اختصاص بخش عمده‌ای از لبه شرقی خیابان دربند به کاربری مسکونی است. شایان ذکر است که مجموعه این تناقضات در اسناد هدایت تهیه شده به کارایی کمتر پیشنهادات این طرح‌ها در پاسخگویی به نیاز استفاده‌کنندگان از محدوده‌های باز عمومی و عدم توفیق طرح‌های مذکور در تقویت گستره‌های تفرجگاهی در محدوده درون‌شهری تهران خواهد انجامید.

پی‌نوشت

Public Open Spaces / Open Spaces / Public spaces / Commission for Architecture and the Built Environment

منابع

- الهی، مسعود (۱۳۸۶) *بازشناسی مؤلفه ساختار در معنا بخشی به فضاهای باز عمومی خیابانی (کاربست عملی: خیابان دربند تهران)*، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران به راهنمایی دکتر سید عبدالهادی دانشپور.
- مهندسین مشاور اخیر (۱۳۸۵) *طرح ساماندهی محله باغ‌شاطر دربند*، سند منتشر نشده.
- مهندسین مشاور بافت شهر (۱۳۸۶) *الگوی توسعه منطقه یک شهر تهران*، نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، تهران.
- مهندسین مشاور بوم‌سازگان (۱۳۸۵) *مصوبه ساماندهی کوهساران، بوم‌سازگان*، تهران.
- مهندسین مشاور بوم‌سازگان (۱۳۸۶) *طرح راهبردی-ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران-۱۳۸۶)*، نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، تهران.
- نراقی، فتانه و میرفندرسکی، محمدامین (۱۳۸۶) *طرح کوهساران*، مجله آبادی، شماره ۲۱، ص ۸۹-۸۴.
- C.A.B.E (2002) *The Value of Public Space: How high quality parks and public spaces create economic, social and environmental value*, C.A.B.E, London.
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S. (2003) *Public Places-Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*, Architectural Press, London.
- Thompson, C.W. (2002) *Urban open space in the 21st century*, Landscape and urban planning Journal. No.60, p 59-72.